

Neudholdt

Poslije ispitivanja trećeoptuženog nije bilo predaha. Tek što je Schmidhubera poslao na klupu uz Lohra i Fortnera, dr Vuko Gozze Gučetić je komandira straže zamolio da stražari privedu četvrtooptuženog. Trinaest godina mlađi od Fortnera, a dvije od Lohra, četvrtooptuženi Fritz Neudholdt ušao je u sudsku dvoranu sporo, nesiguran u nepoznatom prostoru, zbunjen neprijaznim žamorom. Usnice mu nervozno podrhtavaju. Bio je to čovjek pustolovine, svikao da se suočava sa strahom, ali ne i da pobjeđuje prezir. Kad se zaustavio, korak dalje od optuženičke klupe, oko usta mu se namreškao ozlojeđen smiješak. Iako je godinama živio među Kinezima, Čang Kaj Šekov savjetnik nije se naučio na samosavlađivanje. Smrt je pratila gotovo sav njegov put do sudnice: začudo nije se navikao na umiranje.

— Vi ste Fritz Neudholdt?

Učinilo se da mu je milo čuti osobno ime.

— Jawohl!

— Generallajtnant, bivši komandant 369, »vražje« divizije?

— Da.

— Jeste li razumjeli optužnicu?

— Da.

— Osjećate li se krivim?

— Ne.

— Ni zbog jedne stvari?

— Ne.

— Vojnik po profesiji?

— Da. Od 1907. godine.

— Stalno?

— Ostao sam vojnik i poslije prvog rata.

— Dužnost?

— Komandir čete, komandant bataljona, zatim u komandi istočne Azije — pri tome nije rekao da ga je u Kinu pozvao bivši načelnik glavnog štaba njemačke vojske von Seeckt, uz Falkenhausena Čang Kaj Šekov vojni savjetnik još iz vremena kad je Hitler izgledao smiješno čudovište kojemu se nitko neće prikloniti.

— Kad ste prekomandovani u istočnu Aziju?

— 1935. godine — stigao je upravo uoči osnivanja yenanske Maove crvene konjice. On o tome ne govori, ali se zna da je prvi put razgovarao s generalisimusom Čang Kaj Sekom onih rujanskih dana 1935. godine kad je generalisimus s von Seecktom i Falkenhausenom kombinirao konačni udar na iscrpljene crvene trupe, koje su bile desetak puta završetku Velikog marša. Neudholdtu nikad nije postalo jasno kako njegovi uzori nisu uspjeli. Mao je imao još samo 20 000 ljudi, među njima tek 7 000 onih koji su ga pratili s juga, na strašnom putu dugom deset tisuća kilometara. »Žene su gotovo sve poumirale, djecu su putem napustili«. Tada je i Mao, u nekom selu podno Velike planine, ostavio svoja dva sinčića, koja mu se više nisu vratila. Generalisimusove, mahom plaćene trupe bile su desetak puta brojnije, ali njihov front je probijen: 20. listopada 1935. u podnožju Velikog zida »konjanici sa šeširima od lišća, na kosmatim konjićima nalik na konje sa prehistorijskih slikanja«, udruženi s trima crvenim armijama Shensija, pod Maovom komandom, naprosto su raspršili nankinški raspored. Neudholdt je bio očevdac, a suštinu nije shvatio, kao što ni nekoliko godina kasnije, u bosanskim planinama, ništa neće shvatiti.

— Kako dugo ste bili savjetnik u štabu generalisimusa Čang Kaj Šeka?

— Otprilike tri godine.

— Do 1938?

— Vratio sam se u zimu 1938.

- I vratili ste se opet u njemačku armiju?
- Nisam uopće izlazio iz armije: bio sam samo na posebnom zadatku u Aziji.
- A u drugom svjetskom ratu?
- Dobio sam 1. listopada 1939. godine 322. pješadijski puk i sudjelovao sam u pohodu na Nizozemsku, Belgiju, Francusku i, kasnije, na Rusiju.
- Protiv Sovjetskog Saveza ste se borili od kada do kada?
- Od 10. svibnja 1940...
- Pitam: protiv Sovjetskog Saveza?
- Ah, da: od početka napada 1941. do 25. kolovoza 1942.
- Onda je uslijedila prekomanda. Kamo?
- Trebalo je da preuzmem diviziju na staljingradskom frontu.
- Gdje ste je preuzeli?
- U Döllersheimu, gdje je i osnovana.
- Vi ste je formirali?
- Tamo sam je formirao, u Döllersheimu.
- Kako je dugo trajalo formiranje divizije?
- Od 1. rujna do 15. prosinca 1942. godine — kaže Neudholdt, precizan u određivanju datuma. A trebao bi reći: on je u Döllersheim došao 1. rujna; formiranje je počelo ranije. Dogovori Hitlerovih generala i ustaških vlasti vođeni su od proljeća. Hitleru je divizija trebala na Istočnom frontu, gdje se već borila takozvana »Hrvatska dobrovoljačka legija«: njemački oficiri, hrvatski vojnici. Za proširenje te »dobrovoljačke legije«, to jest za prerastanje 369. legionarskog puka u novu diviziju, Pavelić i njegov »vojskovođa« Kvaternik izjasnili su se početkom lipnja 1942. Njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj, Glaise von Horstenau 4. lipnja piše Vrhovnoj komandi Wehrmachta da su njih dvojica, to jest »poglavnik« i »vojskovođa« »pokazali najbolju volju da iziđu u susret Führerovoj želji« složivši se s prijedlogom da se »od hrvatskog 369. puka, koji se već nalazi na Istočnom frontu, i od 370. puka, koji je sada u formiranju, obrazuje željena divizija dvojne formacije«. Dogovore je Hitler pretvorio u naredenje 21. kolovoza, kad je — javlja Alfred Jodl Reichsführeru SS Himmleru — »naredio da se hrvatske trupne

jedinice, koje su već angažirane na Istočnom frontu, prošire u jednu samostalnu hrvatsku diviziju«. Već u vrijeme formiranja raspoređena, po njemačkim generalskim planovima, na staljingradski front, 369. divizija, onda još nekompletirana, bit će nakon dogovora o zimskim operacijama protiv NOV u Jugoslaviji dana komandi Jugoistoka, to jest bit će raspoređena u sastav novoformiranog njemačkog armijskog korpusa »Kroatien« pod komandom generala Rudolfa Lütersa.

— To je, znači, 369. legionarska divizija?

— Da.

— Imala je amblem crvenog đavola. Otuda je naziv: vražja?

— Na vozilima je bila ucrtana glava vraga. Nije službeni, nego pučki naziv »vražja«. Sami je tako nikad nismo zvali.

— Trebalo je da pojačate staljingradski front?

— Da. Tamo je već bio jedan puk i jedan artiljerijski divizion — Neudholdt je govorio o »hrvatskoj dobrovoljačkoj legiji«: — hrvatske jedinice, bez njemačkih oficira. Od toga puka je trebalo stvoriti diviziju.

— Namijenjenu Istočnom frontu?

— Da, divizija je čekana kod Staljingrada.

— Ali, kako je partizanska aktivnost postajala sve veća, za okupatora sve opasnija...

— Da, gospodine, zbog toga je 369. u prosincu poslana u Nezavisnu državu Hrvatsku, prostor: Sisak — Zagreb.

»Vražja«, to jest »Teufel«, 369. divizija, s moćnom artiljerijom, s protutenkovskim topovima 57 mm i divizionom motornih haubica 155 mm, počela je dolaziti u Hrvatsku krajem 1942. godine, a kompletan sastav se očekivao do sredine siječnja 1943. godine. O sastavu i dolasku 369. legionarske divizije Glaise von Horstenau je svojoj vrhovnoj komandi pisao 13. prosinca:

»369. pješadijska divizija, formirana od hrvatskog ljudstva, a gotovo isključivo od njemačkog komandnog kadra, prvobitno predviđena za Istok, treba da se poslije 20. prosinca, najprije pet pješadijskih bataljona, prebaci iz Döllersheima u Hrvatsku. Poglavnik se suglasio da se u najskorije vrijeme od regruta već obuhvaćenih obukom uzme potrebno ljudstvo za formiranje

šestog i jednog rezervnog bataljona, te da se uputi u Döllersheim; osim toga, zamolio je da prvoprispjeli ešalon 369. pješadijske divizije prije borbenog angažiranja prodefilira kroz Zagreb...»

— Od dolaska u Jugoslaviju, 369. divizija je tu ostala do kapitulacije?

— Da.

— Prve operacije u kojima je sudjelovala bila su »Weiss« i »Schwarz«?

— Da. To je navedeno i u optužnici. S tim u vezi moram uložiti protest: nije to bila, kao što se tamo kaže, 369. njemačka, nego 369. hrvatska divizija. Njemačkih oficira, podoficira i vojnika bilo je malo, tek jedna petina. Oni su samo osnovali diviziju i obučavali vojsku. Kasnije su trebali otići.

— Ali, ostali su. Komandni kadar je bio isključivo njemački?

— Bilo je i hrvatskih oficira i podoficira. U svakom slučaju to je bila hrvatska pješadijska divizija — tvrdio je Neudholdt, iako njegov pretpostavljeni, komandant Jugoistoka general Lohr u mjesečnom izvještaju od 29. studenog 1942. godine piše: »369. pješadijska divizija i poslije njenog prebacivanja u Hrvatsku treba da ostane njemačka divizija«. Što se tiče komandnog sastava, zaista je 99 posto oficira bilo iz Njemačke. U već citiranom radiogramu generala Horstenaua jasno se kaže: »formirana od hrvatskog ljudstva, a gotovo isključivo od njemačkog komandnog kadra«.

Ta je divizija, s pojačanjima, u operaciju »Weiss« ušla sa 14323 vojnika, podoficira i oficira.

— Operacija »Weiss« je počela neposredno po prebacivanju 369. divizije u rajon Sisak — Zagreb?

Neudholdt dugo misli i konačno, još veoma zamišljen, kaže, kao da otkriva najvažniju istinu:

— 20. ili 21. siječnja 1943.

— Vjerojatno ste prije toga razgovarali s komandantom njemačkih snaga u Hrvatskoj generalom Lütersom?

— Da, 15. siječnja u Bosanskom Brodu.

— Sàm ili su bili komandanti svih divizija?

— Bio je komandant 7. SS divizije Obergruppenführer Phlebs,

zatim komandant 714. ili 718. divizije general Stahl. Friedrich Stahl je komandovao 714. divizijom, a na sastanku je bio komandant 717. pješadijske divizije general Benignus Dippold.

— Zatim?

— Moja malenkost. I više nitko, mislim.

— Je li bio general Fortner?

— Mislim daje bio, ali ne sjećam se točno. — trenutak kasnije, poslije razmišljanja, blago je udario desnom pesnicom u lijevi dlan: — Ne, nije bio, nisam se s njim upoznao...

General Fortner je ustao:

— Mogu li da kažem.

Predsjednik se obrecnuo:

— Odgovarat ćete kad vas pitam. — Zatim se opet, promijenivši ton, obratio Neudholdtu: — Kakvo je to bilo savjetovanje? Sigurno o predstojećoj operaciji?

— Najprije sam upozorio generala Lütersa na loše strane...

— Konkretno, optuženi: da lije govoreno o operaciji »Weiss«?

Neudholdta je ispitivanje zbunjivalo: ovdje se moglo odgovarati samo na postavljeno pitanje. Nije bilo prilike za izlete u konverzaciju. Kasnije će branitelju reći: »Dijalog s ovim sudom je nemoguć!«. On je htio meditirati o životu i smrti, o vojniku »u procijepu naređenja i izvršenja«, htio je — odlazeći u frazu — izbjeći otkrivanje očevidnog, ali ništa od toga mu nije dopušteno. Svako pitanje je bilo otvor provalije i bilo je najpametnije izbjegavati pustolovinu dijaloga sa sudom.

— Da — kaže, kao da misli: najbolje je ostati kod »da« i »ne«.

— Lüters je rastumačio kompletan plan operacije?

— Da.

— Is podacima o protivniku?

— Da.

— Sa svim potrebnim informacijama o protivniku?

— Da.

— Rečeno je da protivnici nisu regularna vojska?

— Da.

— Prema tome: ako nisu regularna vojska, uhvaćene se moglo strijeljati?

- Bilo je moguće.
- Poznati su vam običaji i zakoni vođenja rata, odredbe Haške konvencije?
- Da.
- Sjećate li se odredbe o priznavanju regularnosti nekoj borbenoj grupi?
- Ako se mogu poznati kao takvi, da.
- Što je potrebno da bi se poznali?
- Uniforma.
- U Haškoj konvenciji je rečeno: jedan zajednički znak.
- Da.
- Jesu li partizani imali zvijezdu petokraku?
- Nisam vidio — kaže sasvim ozbiljno i to je dotad stišanu dvoranu jako izazvalo: iz zadnjih se redova čuje »šarlatan«, a iz sredine sale i s galerije gromoglasan smijeh. Neudholdt sliježe ramenima:
- Pojedinci su nosili, svi ne.
- To je notorna činjenica. Svatko živ zna da su svi partizani nosili petokraku. Nego: traži li Haška konvencija jedinstveno rukovodstvo?
- Ne sjećam se.
- Da li se u svim njemačkim izvještajima iz onog razdoblja Tito spominje kao vrhovni komandant?
- Da.
- Jesu li onda partizani imali jedinstveno vodstvo?
- Ne mogu to poreći.
- Dalje: traži li Haška konvencija da komatanti **otvoreno** nose oružje?
- Ne sjećam se.
- Traži. Jesu li partizani otvoreno nosili oružje?
- Koliko sam vidio: da.
- Tä, optuženi, tu su bile čitave divizije, tu su bili korpusi, imali su artiljeriju, imali su tenkove. Neće valjda haubicu sakriti pod kaput! Jesu li, dakle, partizani ispunjavali odredbe Haške konvencije da bi bili priznati kao komatanti?
- To bih porekao.

- Razlozi?
- Zarobljenici nisu imali petokraku niti oružje. Bili su mirni građani. Nikad nisu pripadali partizanima.
- Dakako. Vi ste hvatali civile.
- Ti nisu pripadali partizanima.
- Vi niste vodili rat samo protiv partizana. Vaše operacije — posebno »Weiss« i »Schwarz« — bile su i protiv civilnog stanovništva.
- Ne kod moje divizije.
- To će se vidjeti u dokaznom postupku. Nego, vratimo se konferenciji u Brodu. Po Lütersu partizani nisu regularna vojska i svakog zarobljenika moglo se po kratkom postupku strijeljati?
- Moglo bi biti i tako. Alija to svojoj diviziji nisam naredio.
- Kada je bila konferencija?
- 15. ili 16. siječnja.
- Jeste li tada dobili i Lütersovu zapovijed?
- Da, operativno naređenje.
- Sa smjernicama o postupku prema zarobljenicima i stanovništvu?
- Ne sjećam se.
- Imamo tu zapovijed: »Točka jedan: Opravdava se svaka mjera potrebna za sigurnost jedinica... Nitko ne smije biti pozvan na odgovornost zbog prestrogog postupka. Svatko tko sudjeluje, ili je sudjelovao u borbi ima se objesiti ili strijeljati. Teško pristupačna mjesta... razoriti!«. Možda ste se sada sjetili tog naređenja?
- Ne.
- To je naređenje generala Lütersa. Čudno da ga niste dobili...
- Mislim da sam ga dobio. Ali ne sjećam se.
- Kako tumačite onu odredbu o razaranju naselja?
- Ne prihvaćam stav generala Lütersa.
- Smatrate li da je takvo naređenje suprotno odredbama Haške konvencije? >
- U to sam čvrsto uvjeren.
- I vi nikad tako niste postupili?

— Nisam. Ovo naređenje nisam izvršio. Možda sam ga dobio, ali sasvim sam siguran da ga nisam proslijedio potčinjenima.

— I vaše trupe nisu tako postupale?

— Ne s mojim znanjem.

— Vaše su jedinice nastupale pravcem Petrinja — Glina. Na širokom frontu?

— Da. Bila mi je dodijeljena i jedna hrvatska brdska brigada.

— Bila je pod vašom komandom?

Da.

— I nije bilo zločina.

— Nije.

General je svoj »nije« gotovo srdito uzviknuo, glasnije od ijedne dotad kazane riječi, kao da bi time mogao prekinuti predsjednikovo inzistiranje na istraživanju počinjenih zločina. Znao je, još od prvog saslušanja pred isljednicima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (Neudholdt je prvo saslušanje potpisao 22. svibnja 1946), da će biti ispitivan o zločinima, da se mora pripremati za očitovanje o izvršenom, ali nije vidio drugog rješenja, do poricanja. Isljednici nisu primjenjivali prisilu, nisu čak ni inzistirali na priznanju. Sve je bilo sasvim drugačije od ispitivanja kakva je on odobravao ovdje i, prije toga, u Kini.

Svjedoka se bojao, a predsjednik je upravo govorio:

— Pročitat ću neke iskaze svjedoka, kad se već vi ničega ne sjećate. — Sučev glas je monoton, ali Neudholdt zna: to je ona prividno stišana rijeka, a u dubini ima bezbroj opasnih virova. — Vidjet ćete, optuženi, da su vaše jedinice izvršavale, čak vrlo revnosno, naređenje generala Lütersa. Zanimljivo je samo: otkud su te jedinice znale kako treba postupati, kad im niste naređenje prenijeli. Sud je od tužioca dobio vrlo mnogo dokumenata: i o zločinima i o mnogim prisilno mobiliziranim Hrvatima. — Neizravno i sam Neudholdt priznaje prisilnu mobilizaciju. On je 10. lipnja 1946. izjavio: »... U Döllersheimu u kolovozu 1942. zatekao sam 10 000 Hrvata, koji su tamo dijelom bili dovedeni, a dijelom došli dobrovoljno...

— Prvi svjedok — Mirko Henš: »Nakon dopusta vratio sam se

u Njemačku gdje sam bio dva mjeseca dok je formirana »vražja« divizija. Došao sam u 3. bataljon, 10. četa, 369. regimenta. S tom jedinicom sam došao u Sisak. Odatle smo išli na Kordun, pa sve do Livna. Na tom putu je pljačkano blago, ćilimi, sve što je tko htio. Po srpskim selima sve je paljeno, i svete slike, razbijano je pokućstvo, a kad bismo kod kuće zatekli žene i djecu, neke bismo zaklali, a neke odveli u logor. Tu sam dobio pjegavi tifus i otišao sam u bolnicu u Njemačku...«

— 369. puk je formiran naknadno, kad je istoimeni, onaj staljingradski, razbijen — kaže Neudholdt, kao da je taj podatak sporan.

— Bio je pod vašom komandom?

— Bio je vučen za nama. Naknadno je uključen u akciju.

— Drugi svjedok — sada jedan partizan — Dušan Radojko: »... Povlačeći se, promatrao sam kako gore sela kroz koja je prolazila »vražja« divizija. Vodili smo mnoge borbe s tom divizijom. Kod Medne, u šumi Čardak, uspjeli smo ih odbaciti. Na njihovim položajima smo našli tri seljaka: Nijemci su ih ubili... Povlačeći se, napustili smo sela Vukovsko Gornje i Donje. Drugog dana nam je naređeno da vratimo izgubljene položaje kako bismo omogućili prebacivanje ranjenika preko Neretve. Bokove »vražje divizije« smo zaskočili i oslobodili Vukovsko. A sela, zapravo, više nije ni bilo: sve su kuće bile razorene. U ta dva sela našli smo više od 50 leševa žena, djece i staraca. U nekim zgradama je vatra još tinjala. Tu smo nalazili još nesagorjele ljude... Kad smo dijelove »vražje« odbacili iz sela Krstac, i tu ista slika: selo zapaljeno, a među zgarištima 10 zaklanih muškaraca i 12 žena...«

— Ne mogu to bez karte pratiti.

— Kupreški kotar. Na žalost, kartu Kupresa ovdje nemamo.

— Htio bih u vezi s ovim iskazom zauzeti stav. Čini mi se da ovaj svjedok nikad nije bio u ratu, jer inače bi morao znati: kad se u nekom selu vodi borba, kuće mogu biti zapaljene od bacačke i artiljerijske vatre, i ljudi mogu biti ubijeni.

— Civili?

— Oni ginu od artiljerije.

— Hoćete reći: slučajno?

— Da. Nego, otkud ovaj čovjek zna da su ona trojica ubijena baš od Nijemaca?

— Nego od koga? Tko je palio sela, tko je klaao civile? Imate priliku da se izjasnite. Svuda na putu 369. divizije isto se ponavlja. Evo još jedna izjava — svjedok Stanko Todorović: »... U siječnju 1943. nalazio sam se u Dobrini, kotar Glina, i bavio sam se svojom kućnim poslovima. Onda je nadrla 369. divizija, »vražja«. Odmah je počelo ubijanje. Narod koji je bježao tukli su iz aviona. Naročito opremljene jedinice na skijama lovile su izbjeglice, opkoljavale zbjeg i sve ubijale. Paleći selo za selom, došli su i do nas. Samo starci i babe, i nešto djece ostaju u selu. Po dolasku u Dobrinu zapalili su 25 kuća, sve na što su naišli su opljačkali, a stoku koju nisu mogli odvesti ubijali su i meso bacali uokolo. Uхватиše Damjana Stojića i Lazara Stojića i odvedoše ih u Dragotinu, gdje su im posjekli ruke, i izvadili oči, i po svemu tijelu ih izboli. Našli su troje male djece — od 1 do 3 godine — i žive su ih u tepsijama u peći ispekli... U jednoj kući su poklali petnaestero... Iz šume sam vidio kako su u Klasniću uhvatili 20 ljudi, odveli ih do općinske zgrade, i sasjekli ih jednog po jednog. U Buzetu su bombama ubili u kući troje male djece i dvije babe... To sam sve vidio, a čuo sam da su u Bosanskoj Bojni utjerali u staru crkvu svetog Spasoja 100 duša, što djece, što žena i staraca, i sve ih poklali u crkvi... «

Neudholdt je htio znati:

— To svjedoči vojnik, civil ili partizan?

— Civil. Iz sela Dobrina. — Predsjednik je optuženom pružio kartu. Neudholdtovo lice se pretvara u čudnu grimasu:

— Tuda je mogla nadirati domobranska 3. brdska brigada.

— Buzet je odmah do Dobrine — predsjednik ne podsjeća generala da je on komandovao i 3. brdskom brigadom.

— Htio bih zauzeti stav. To su bajke, grozne bajke: tako je nama stanovništvo pričalo o partizanima. Nismo vjerovali...

— To ste valjda slušali iz Göbbelsovih lagarija, a ne od naroda.

— Od naroda, kad bismo došli u neko selo. Ali ja nisam vjerovao.

— Onda evo još jedan iskaz, možda će vas uvjeriti. Izjava Zore Mandić: »... Žene, djeca i starci u posljednjem trenu pokušavaju pobjeći iz našeg sela Gornja Suvaja. Ponijeli smo samo najnužnije. Ali nismo se udaljili od sela. Nijemci su nas preduhitrili i pohvatali. Nas žene i djecu su odvojili i otjerali u selo, a devet muškaraca su zadržali... i tu su ih ubili, blizu puta. Nisu nam nekih 20 dana dali da ih pokopamo... Nijemci su na drugom kraju šume uhvatili još jedan zbjeg, i tamo su sve poubijali, i muškarce, i starce, i žene s djecom, njih 120...«

Neudholdt je prijevod iskaza pratio zagledan u kartu:

— Da, to selo je na pravcu nastupanja 369. divizije.

— Ovdje imamo imena devetorice ubijenih iz Gornje Suvaje.

— Nikad o tome ništa nisam čuo i ne mogu zauzeti stav. U svakom slučaju, divizija to nije naredila. Dapače, od nas je upozoravano da se takvo što ne čini.

— Ali podudara se s Lütersovim naređenjem. Nego, evo još jedne izjave. Božo Stupar: »... U Jelašinovcima sam vidio kako su vojnici 369. divizije zatvorili u jednoj pojati 75 žena, djece i muškaraca, pa su pojatu zapalili... U Maloj Rujiškoj ubili su 35 drugova i drugarica... U ožujku su u Rašću strijeljali osamnaestoricu... «

— To nisam mogao znati, jer sam od sredine veljače do sredine ožujka ležao bolestan u Zagrebu. Imao sam neko trovanje. — Sud nije utvrđivao da su zločini u Jelašinovcima izvršeni do 15. veljače 1942. godine.

— Tko vas je zamjenjivao?

— Komandant 370. puka, obrst Ritzmann. .

— Što kažete za zločine?

Neudholdt sve vrijeme i sluša i odgovara i protestira gledajući u kartu. Svjedočanstva su strašna; i optužba. Što može reći?

— Vidite, gospodine predsjedniče, sva ta mjesta... — ali onda odustade od već začete izjave, pa gotovo u grču prigovori: — Kome su se stanovnici tih mjesta žalili?

Dr Gučetić:

— A kome da se požale, zar onima koji su klali i palili?
— Ako se nisu žalili, kako sam mogao zauzeti stav?
— Vapili su, optuženi. I nebo bi čulo taj strašni vapaj, ali uši terorista su gluhe.

— Prolazio sam kroz ta mjesta, i meni su se ljudi mogli požaliti. Ali nitko mi ništa nije govorio. A zločine nisam vidio.

Dr Gučetić ga je samo zaprepašteno pogledao. Tužilac je htio nešto dobaciti, ali odustade: predsjednik vijeća to nije volio.

Čitana je zatim izjava banijskog partizana Dragana Studena: »... U selu Dejanovci kapetan iz 369. divizije je strijeljao 11 civila... U Gornjim Dejanovcima sam vidio 20 zapaljenih kuća i tri ubijene žene. U Bjelinkusu su uhvatili tridesetak ljudi, sve su ih zatvorili u kuću Laze Kotura, a onda ih zapalili baš kad smo mi izvršili napad...«

Neudholdt opet želi »zauzeti stav«:

— U ratu je teško utvrditi jesu li one tri žene poginule od topovske granate, ili ih je netko namjerno ubio. Tako je u ratu. A ne mogu zamisliti da sam pod komandom imao same ubice.

Dr Gučetić:

— Sve nedaće civilnog stanovništva su nesretan slučaj, granate pale sela, zalutali meci ubijaju?

— To ne tvrdim. Ali ne može se ispitati nešto što se dogodilo prije pet godina: sada o tome govore, a meni nisu onda ništa govorili. Sada nisam u prilici da to ispitam... — Dvadesetak minuta kasnije, poslije pauze i čitanja izjave Ljube Galonje (»... u dvije-tri grupe ubijeno je 125 lica u Gornjoj Suvaji...«) Neudholdt je, ne poslušavši braniteljev savjet da se kani naivnosti, ponesen frazama o svome pravedništvu, nastavio raniju misao: — Otkud sada da znam da li je neka žena zaista ubijena? Uvijek sam bio s trupama i morao bih to vidjeti, ili barem čuti...

— Svjedok je rekao: 125 ubijenih!

Neudholdt šuti nekoliko trenutaka; zatim mrmlja:

— Nitko se ni jednom riječi nije požalio.

Do 14.15 sati pročitane su izjave još dvojice boraca (Sime Tošića i Jakova Mandića), trojice legionara iz 369. divizije (Jakov Rijetković, Mijo Novosel i Mihovil Marković) te Marijana Žunića

iz Sanskog Mosta, Mile Vukobrata iz Fajtovca, Stoje Grbić iz Praštala, Dušana Grbića iz Predojević-Glavice i Steve Zeljković iz Luči Palanke: sve su to iskazi o strašnim zločinima. O događajima od druge polovice veljače Neudholdt nije mogao »zauzeti stav« jer je bio bolestan, o razaranjima sela i ubijanjima (za vrijeme prisutnosti u diviziji) nije obavještavan i »nitko se nije žalio«, a za svjedočenja svojih bivših vojnika je ustvrdio da su nevjerojatna, jer:

— Bio ja u diviziji ili ne bio, ne mogu pretpostaviti da je istinito što se ovdje navodi — bio je to odgovor na izjavu Mile Vukobrata o tome kako je u jednoj štali »zapaljeno 10 osoba, a među njima je bila i trinaestogodišnja Jovanka Samber koja je iz zapaljena štale pobjegla i sad je živa«. — Otvoreno tvrdim: pod mojom komandom nisu bili sami zločinci. Ne vjerujem da su onih 12 000 Hrvata i Muslimana iz moje divizije sve sami ljuti ubojice.

— Nijemci su im komandovali! — odgovorio mu je dr Gozze Gučetić.

I, da ne govori uprazno, trenutak kasnije je pročitao izjavu bivšeg vojnika »vražje divizije« Mije Novosela: »... Pješadija moje divizije je dovela 11 osoba u Sanski Most. Tu su bila i dva djeteta, devet-dvanaest godina. Svi su strijeljani... Strijeljanjem je rukovodio njemački poručnik, a strijeljali su Hrvati i Nijemci, njih šestorica...«

Kako se to dogodilo prije Neudholdtova odlaska iz divizije, on je htio nešto više saznati o svjedoku:

— Otkuda je?

— Repušnica, kotar Kutina.

— Ne navodi jedinicu.

— Vaša divizija.

— Moja divizija je imala 15 000 ljudi i s pridodanim pukom bilo ih je 18 000. Prema tome, moram znati koja jedinica je strijeljala civile.

— Ne ljutite se, optuženi Neudholdt. Kad vas taj svjedok toliko zanima, evo još jedne njegove izjave: kako je neki vaš vojnik u siječnju 1944. dobio vojnički čin zbog toga što je

zarobljenom partizanu odsjekao **glavu. Precizno: 1. bataljon 369.** regimente.

— Iz kojeg je puka svjedok?

— Zar je to važno! Kutina nije daleko, možemo ga pozvati. Komandantu divizije Fritzu Neudholdtu to bi trebalo biti irelevantno. Mi govorimo o zločinu...

— Smatram važnim podatak iz koje je jedinice svjedok. Inzistiram da to uđe u zapisnik...

— U zapisniku je. Idemo dalje.

— ... I besmisleno je što taj svjedok tvrdi. Ni komandanti nisu bili idioti pa da unapređuju glavosječe.

Tako je general uporno poricao vjerodostojnost svjedočanstava, a predočeni su mu samo neki podaci o zločinima 369. legionarske »vražje« divizije. Malo kasnije ćemo nešto više reći o tome: izvršena su vrlo opsežna, vrlo dokumentirana istraživanja. Četvrtog dana procesa, 8. veljače 1947. godine, sud nije imao mnogo izvornih dokumenata, ali i ono što je bilo — bilo je za dokaz dovoljno: jedan dokument za početak (Lütersovo naređenje) i drugi za zaključak onodnevnog ispitivanja — jedno naređenje (sudu onda dostupno) što je osobno potpisao optuženi Neudholdt. Ponesen u nijekanju iznošenih činjenica, Neudholdt se bio toliko zahuktao da je čak ustvrdio:

— Pa ni vi, gospodine predsjedniče, tome ne vjerujete! — a onda je, kao strašna pljuska, uslijedio glas predsjednika vijeća:

— Vi nikad niste krivi. Stanovništvo ubijaju granate, slučajno. Sela su zapaljena slučajno. Ni jedan zločin niste vidjeli! E pa, moram vam onda pokazati dokument: evo, vi sami naređujete da se stanovnici dvaju sela povješaju, a oba sela da se do temelja razore. I pored toga, vi sve vrijeme tvrdite da nemate pojma o zločinima vaših trupa.

— O tome se nešto govori u optužnici. Ali ja bih htio zauzeti stav... Sasvim je drugačije bilo nego što navodi optužnica...

— Pa mi imamo vaše naređenje...

— Ja moram zauzeti stav...

— Vi ste ga zauzeli u naređenju. Evo, na njemačkom je. I vaš originalni potpis. Pročitajte mu!

Prevodilac je čitao sporo, riječ po riječ:

»... Mjesta Zagnježde i Udoru treba razoriti, sve muške stanovnike tih sela treba objesiti, a žene i djecu odvesti u Stolac...«

— Znam tu zapovijed. Ne treba da se čita.

— Sto se onda zgražate i iščuđujete na izjave svjedoka! Nazivate ih lašcima, a njihove iskaze fantastikom i bajkama! No, o ovom ćemo dokumentu još govoriti. Sve po redu...

— Moram nešto reći u vezi s tim.

— Bit će vremena da iznesete svoju obranu u vezi s ovom zapovijedi. Da li ste vi to potpisali? Da ili ne?

— Jesam, ali stvar stoji sasvim drugačije...

— Govorit ćete o tome, imat ćete priliku. Sad sam vam citirao ovu zapovijed samo da vidite koliko se drsko ponašate poričući sve što svjedoci iznose.

Dr Gučetić je proračunato pokazao Neudholdtovo naređenje prije nego što je pročitao izjave bivšeg ranjenika Sime Tošića i oficira 3. dalmatinske brigade Jakova Mandića. Htio je poremetiti tvrdoglavost optuženog: ako već sam naređuje zločin, zar će i dalje poricati zločine svojih podređenih?

Predsjednik vijeća se prevario: Neudholdt ništa neće priznati, ni najočevidnije, najdokazanije.

Tošić i Mandić su govorili — u svojim izjavama — o pokolju jednog ešalona teških ranjenika u Zlopolju. Najprije Tošić:

»... Bio sam se dosta oporavio i mogao sam se sâm kretati. Kolone su se kretale prema Jablanici na Neretvi. U Zlopolju je još bilo ostalo oko 200 do 300 teških ranjenika i tifusara. Evakuaciju su onog ožujskog jutra spriječili njemački avioni, koji su cijelo vrijeme bombardirali. Na Zlopolje je udarila »vražja« divizija. Spasilo se samo dvadesetak drugova. Neki od njih su mi kasnije pričali da su Nijemci sve nepokretne uhvatili i poubijali...«

O istom pokolju ranjenika svjedočio je i Jakov Mandić:

»... U Zlopolju je bio posljednji ranjenički ešalon, jedini koji još nije bio prebačen preko Neretve: oko 370 teških ranjenika. Naš 5. bataljon je štitio te ranjenike. Noću oko 23 sata 369. divizija je, napadajući mnogo jačim snagama, odbacila naš 5.

bataljon. Tada je štab brigade poslao pojačanje i mi smo opet prodrli u Zlopolje. Na žalost, kasno. Tamo smo našli 360 ubijenih ranjenika: Nijemci su drugovima pucali u sljepoočnice, znači iz neposredne blizine, a drugaricama su vadili oči. Samo nekoliko drugova se spasilo...«

Neudholdt želi da se izjasni: zna o tome; kaže: izjave mu je čitao istražni sudac:

— Uvjeran sam da je i sam sudac imao dojam da je to pretjerano.

— Pa to je u duhu naređenja generala Lütersa! A meni je teško povjerovati da vi, stari vojnik, oficir, general velikog Rajha, ne poštujete i ne slušate naređenja vaših pretpostavljenih.

— Htio bih da se izjasnim...

— Sutra, optuženi. Nastavit ćemo sutra u 8 sati!

Ali bit će i 8.35 kad straže sutradan uvedu optužene. Tužilac je inzistirao da se prije nastavka ispitivanja optuženog generala Neudholdta ispita jedan od svjedoka. Dr Gučetić se nije složio. Tek poslije žučne prepirke pristao je i tako je pozvan da svjedoči nekadašnji vojnik 6. čete 2. bataljona 370. puka 369. divizije Bećir Muje Bajirića iz Maglaja, dvadeset petogodišnjak. Bio je legionar od 14. travnja 1942. do 1944. godine. Ispitivao ga je dr Gučetić:

—Vojni tužilac je izjavio kako su tebi pred strojem pročitali da se svaki zarobljeni partizan ima ubiti. Tko i kad vam je to pročitao?

— Čim smo prošli Lušci Palanku, to nam je pročitano. Rečeno je: tako je naređeno od Vrhovne komande. I da se imaju pobiti sva sumnjiva lica.

— I civili?

— Svi.

— Tko vam je to pročitao?

— Komandir 6. čete 2. bataljona, oberlajtnant, Nijemac.

— Da li je bilo još nešto u naređenju?

— Gdje je god partizana: paliti!

Cim je svjedočenje prevedeno generalu Neudholdtu, uzbudio se:

— Ne vjerujem daje ikad postojala takva naredba. Prvo, daje postojala, bila bi i izdana i čitana prije ofenzive. Drugo, ako komandir neke čete učini neku glupost, ako pogriješi, šta ja tu mogu! Od divizije takva naredba nije došla.

— Daje naredba postojala, nema sumnje. Čitali smo je ovdje. Pitanje je samo: da li je Neudholdt tu zapovijed zadržao, ili je prenio svojim jedinicama. Sud će ocijeniti vjerodostojnost svjedokovih i optuženikovih izjava.

Sud, začudo, nije ustvrdio da postoje Lütersove zapovijedi i za »Weiss I« i za »Weiss II« — prva od 12. siječnja, a druga od 12. veljače. Svjedok se, vjerojatno, sjećao druge zapovijedi, a za prvu ne zna, jer se njegova četa u ofenzivu uključuje tek početkom veljače, na Grmeču, kod Lušci Palanke. »Postupak sa stanovništvom« je ostao isti, kao u prilogu prve zapovijedi:

»Objesiti ili strijeljati svakog tko sudjeluje ili je sudjelovao u borbi protiv okupacionih trupa ili hrvatske države... Uhapsiti sve sumnjive učesnike. Vođe zadržati kod divizije, kao zarobljenike za razmjenu, a ostale sumnjive ostaviti za strijeljanje pri vršenju mjera odmazde«.

— Nerazumljivo je da je naredba pročitana kad je ofenziva već bila u toku... — pokušava Neudholdt pobiti svjedoka, a nitko ga ne podsjeća da »Weiss II« počinje tek 21. veljače. Predsjednik je samo rukom dao znak optuženom generalu da šuti nepitan, a onda se ponovo obraća svjedoku:

— Dugo si bio u toj diviziji i mogao si vidjeti razne postupke te divizije. Na primjer: kako se postupalo sa zarobljenim partizanima?

— Odmah su ubijani.

— To si vidio?

— Na primjer, na Grmeču. Tamo je opkoljena i zarobljena jedna partizanska bolnica. Svi uhvaćeni su ubijeni.

— Bio si očevidac? Tko je ubijao?

— Vidio sam: oficiri, Nijemci, i neki od legionara, naročito oni koji su dolazili s Istočnog fronta.

Neudholdta je obuzeo gnjev:

— Laž!

— Strpite se, optuženi. Svjedoka ispitujem: da li **su ubijani** civili?

— Kako ne!

— Vidio si?

— Opet ću iznijeti grmečki primjer. Uhvaćeno je deset muškaraca i dvoje djece. Nisu ni saslušavani. Komandant regimente je naredio da ih sve ubiju.

— Komandant koje regimente?

— 370. puk. obrst Ritzmann. Gledao sam kako su u jednom potoku svi postrjeljani.

— Znaš li još neki slučaj?

— Kad je kod Glamoča spaljeno selo Popovići. Mislim da je bilo petsto-šesto kuća. Tu su nas partizani napali i onda je odmah naredeno da spalimo selo.

— Pazi, sjeti se: da li je selo zapaljeno od granata, od svijetleće municije, slučajno, ili je vojska namjerno palila, po naređenju?

— Nije tu bilo veće borbe. Naredeno je da selo zapalimo. Stoka je otjerana u štab regimente. Sitna stoka je zaklana, nama za jelo. A narod, veliko i malo, sve što je uhvaćeno u selu, to je strijeljano.

— I nisi vidio drugih zločina?

— Jesam. Kod Rame, blizu Konjica. Tamo su partizani napali naš transport. Ujutro je odmah naredeno da se selo zapali, i sve živo je pobijeno: strijeljani su. A dvojica muškaraca su odvedena u Lisičiće i tamo su, za upozorenje, obješeni.

— O kojem to selu govoriš?

— Rogač, iznad Rame.

— Znaš li još nekih slučajeva?

— Ima toga, družo kapetane, puno. Puno i prepuno, ali nisam sve zapamtio.

— A vidio si veliš, dosta?

— Previše. Eto, zaboravih, boga mu ljubim, onaj slučaj kod Sanskog Mosta. Ima tamo selo Suho Polje. Došli mi tamo, oficir pita stanovnike ima li partizana, a oni kažu: nema. Kad li, u neko doba partizani napadaju. Onda Nijemci pokupe 25 muškaraca i 2 žene i odmah tu pobiju. Vidio sam to... Pamtim još: jedno selo

kod Konjica, do posljednje kuće je zapaljeno, jer je tamo ranije bio partizanski štab. A u jednom muslimanskom selu čak su i ćilime iz džamije opljačkali. Ne možete ni shvatiti koliko je bilo pljačke. Oni su svakih 15 dana svojim kućama slali pakete do 15 kilograma...

Kasnije je svjedok još jednom uvjerljivo ispričao o čitanju Lütersovog naređenja pred postrojenom četom:

— Tko ga ne izvrši, rečeno nam je, odmah će biti strijeljan! Sa položaja se nije moglo ići na sud. Oficir ti je na licu mjesta sudio.

Neudholdt, dakako, i ovoga puta ponavlja: »Hoću o tome da se izjasnim« jer, tvrdi: »štab divizije ovo naređenje nije izdao«.

— To bi značilo da je Lütersova komanda svoju zapovijed uputila vašim četama bez vašeg znanja. Nego imate li što pitati svjedoka.

Neudholdt je svog bivšeg vojnika mjerio mrkim pogledom punim prezira, a u njegovim riječima se osjećala mržnja:

— Iz koje čete 3. bataljona?

— Bio sam u 2. bataljonu, rekao sam to.

— Komandant?

— Hauptman Bonn.

— Nije on bio cijelo vrijeme.

— Znam. Poslan je u Rusiju.

— Koja četa?

— Šesta. I to sam rekao. Komandir je bio neki oberlajtnant, a kasnije neki naš zemljak Granić, koji se vratio s Istočnog fronta.

— Znam Granića. Bio je.

— U četi je bio i oberfeldvebel Göbel...

U prisustvu svjedoka predsjednik je nastavio ispitivati Neudholdta:

— Gdje su se nalazile vaše jedinice za vrijeme operacije »Schwarz«?

Nepunu godinu ranije, u saslušanju, general je potpisao izjavu:

»Operacije je vodio osobno general Lüters — bojni položaj Sarajevo. Divizija je bila neposredno podređena tom štabu. Divizija je bila iz Pljevalja prebačena na Jeleč. Tada sam došao u

vezu s komandantom 118. lovačke divizije generalom Kiiblerom u Foči, gdje se nalazila njegova borbena grupa...«

Dr Gučetić je želio detaljnije podatke. Neudholdt dugo izbjegava jasan odgovor. Lice mu je purpurno; bijes koji ga je zaokupio pojavom svjedoka još ga ne napušta. Govori mrzovoljno:

— Divizija je bila u garnizonu. Pukovnik Fischer je s ojačanim 369. pukom bio u okolini Foče, a onda je upućen u pravcu Crne Gore...

— Što znate o zločinima vaše divizije za vrijeme ove operacije? Zna li da su vaše jedinice ubijale zarobljene partizane i civile?

— Ne znam ni jedan slučaj. U to vrijeme bio sam veoma zauzet.

— Tokom ofenzive niste izdali nikakvo naređenje u kojem tražite ubijanje protivničkih vojnika?

— Ne, nisam izdao.

— Kako tumačite ponavljanje zločina vaših jedinica i nad partizanima i nad civilima za vrijeme ove operacije?

— Koji je puk vršio zločine?

— Vaša divizija, optuženi. Vi ste komandant divizije.

— Kako da odgovoram za sve jedinice raspoređene od Slavenskog Broda do Crne Gore! — u operaciji »Schwarz« je sudjelovao samo jedan dio »teufel« — legionara.

Dr Gučetić čita izvještaj o zločinima na području pljevaljskog kotara: interniranje, strijeljanje seljaka, pljačkanje, silovanje, paljenje sela... Primjer: »... U Potkovaču ubili su Ljubicu Kovačić i njeno tromjesečno dijete... i silovali veći broj žena...

Neudholdt dva puta upada:

— Moguće je da je pukovnik to radio na svoju ruku!

Kasnije:

— Nisam u stanju spriječiti vojnike da siluju žene.

Predsjednik čita izjavu svjedoka Veljka Košutića:

»... Na pruzi Sarajevo—Višegrad naše jedinice su probile obruč 369. divizije. Bolnica s ranjenicima je ostala u Sjetlini. Tek što su selo napustile naše operativne jedinice, ušli su pripadnici

»vražje« divizije i ubili **oko 100** ranjenika... Bila je **to bolnica neke dalmatinske brigade...**«

— Dakle, optuženi, da li su ubijani i ranjenici?

— Ne možete mene pozivati na odgovornost i za ono što nisam vidio, o čemu ne znam baš ništa. Odgovoran je komandant puka. I ovo želim da čujete: ako se ja suprotstavljam navodima koje ne mogu kontrolirati, ne činim to zbog sebe, da spasim svoj život, nego zbog časti moje divizije, zbog 2000 poginulih.

— O časti 369. divizije bi najbolji sud mogao dati narod Bosne i Hercegovine i Crne Gore — ovoga je puta glas dr Gučetića fjuknuo kao bič, ljut.

On je vjerojatno pred sobom imao barem dio dokumenata kojima sada raspolažemo: o zločinima »vražje« divizije 1943. godine.

Samo na području okruga Podgrmeč — na prostoru od 1200 kvadratnih kilometara (a operacija »Weiss« je vođena na prostoru od 35 000 kvadratnih kilometara) — Nijemci su ubili 3370 i internirali 1229 osoba. Od 20. siječnja do prodora Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba preko Neretve, drugog tjedna u ožujku 1943. godine, u obje faze operacije »Weiss«, ubijeno je od Nijemaca, umrlo od zime ili internirano oko 80 000 osoba. A istovremeno je — slijedeći Glavnu grupu Vrhovnog štaba s njenih 20000 boraca — u zbje govima spas našlo 50000 žena, djece i staraca.

U jednom Neudholdtovom izvještaju za razdoblje od 20. siječnja do 9. veljače 1943. godine javljeno je da je 369. divizija do tada »ubila 832 i zarobila 1000 partizana, žena i djece«.

I tako redom.

No, vratimo se raspravi. Na suđenju podaci što ih spominjemo nisu analizirani.

Riječ ima vojni tužilac, potpukovnik Zvonko Ostrić:

— Optuženi je čuo od svjedoka Bajirića, legionara 369. divizije, optuženikove divizije — i svjedoku za svjedochenje o diviziji u kojoj je i sam bio, javno priznanje! — daje divizija izdala naređenje o ubijanju ranjenika i civila. Iz svjedochenja je očevidno kada vojnik prestaje biti vojnik, kada ljudsko u njemu nestaje,

kada postaje zločinac. To samo kao odgovor optuženom za ono o časti njegove divizije. A sad, družo predsjedniče, želio bih pokazati jedan dokumenat koji dokazuje nečasnost i komandanta 369. divizije i cijele 369. divizije. To je naređenje od 29. svibnja 1943. godine — i potpukovnik čita na njemačkom jeziku naređenje za stezanje obruča iz kojeg ne smije »nitko živ da se izvuče«. Neudholdt je bio uvjeren da to naređenje nije sačuvano: u optužnici nije spominjano. Kako da na to reagira?

— Ovo je naređenje potpuno opravdano — kaže. — Zar da pustim protivnika da se izvuče. Ja sam vojnik, gospodo ja to znam. Ja sam morao tako...

— Shvatite, optuženi — cijedio ga je Ostrić — da ovo vaše »nijedan čovjek« znači: bespoštedno, nemilosrdno ubijati sve redom! Odmah strijeljati bez ispitivanja. Gdje je tu granica čovječnosti i zločina?

— Morao sam dati impuls svojim vojnicima jer su suviše malo pucali. Radilo se o interesu cijele jedinice.

Dr Gučetić uzima svoje mjesto u dijalogu:

— Depeša, sad pročitana, može se tumačiti samo kao nalog za terorizam. Kako drugčije shvatiti stav: nitko živ ne smije izići iz obruča?

— Ako ste vojnik, shvatit ćete!

— Pa, optuženi, u obruču su i ranjenici — opet se javio tužilac: — Znači: i ranjenike poubijati!

— Gospodin tužilac zna da ranjenici moraju imati ženevske oznake. To je mojim jedinicama bilo poznato. Na one sa ženevskim oznakama neće pucati.

Dr Vuko Gozze Gučetić je, pozivajući se na tek pročitano naređenje od 29. svibnja 1943. godine, htio utvrditi čvrstu vezu Lütters — Neudholdt: ako Neudholdt prenosi Lüttersovo naređenje od 29. svibnja, kako to da nije prenio i ranija naređenja u kojima se traže zločinački postupci? Ali optuženi se opet pokušava izvući:

— Ovo sam morao narediti. Moji vojnici, Hrvati, nisu ispoljavali naročitu borbenost i morao sam im dati potstreka. Morao sam učvrstiti obruč. Da, gospodine, naređenje je moje i ja

kao vojnik sa četrdeset petogodišnjim stažem spreman sam ponijeti svu odgovornost...

Neudholdt je, vjerojatno, svu odgovornost preuzimao na sebe da bi izbjegao odgovornost za zločine u operaciji »Weiss«: za prenošenje ranijih Lütersovih zapovijedi. U svakom slučaju, njegovo naređenje od 29. svibnja samo je puki prijepis naređenja komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj. To se vidi i po Liitersovoj depeši komandantima divizija armijskog korpusa »Kroatien« od 10. lipnja:

»... Posljednja je faza borbe, došao je tren potpunog uništenja Titove vojske. Trupama se mora ponovo istaknuti važnost naređenja: »Nijedan čovjek, sposoban za vojnu službu, ne smije živ napustiti obruč, a žene pregledati da nisu preobučeni muškarci!...«

Daje riječ o prenošenju naređenja više komande, znao je i dr Vuko Gozze Gučetić. Inzistira da se to razjasni s optuženim:

— Nisam nasumce rekao: prenošenje opće zapovijedi. Sud ima i drugu depešu, iz štaba 118. divizije. Tamo stoji: sve zarobljene partizane, muškarce, strijeljati!

— Moguće da je to od generala Lütersa.

— Isti sadržaj ima vaša i Küblerova depeša.

— Moguće da je to bilo od Lütersa. Dopuštam to. Ali ne sjećam se — kaže, malaksao.

Dr Gučetić potom ispituje o rasporedu 369. divizije poslije operacije »Schwarz«, o pokretu na sjeverozapad i, kasnije, o »čišćenju« područja Zvornik—Srebrenica i o »čišćenju« Romanije u jesen 1943. godine.

— Da li se ta akcija zvala »Kugelblitz«?

— Prvi dio akcije: »Schneesturm«, a zatim »Kugelblitz«.

— U vašoj izjavi redosljed je obrnut: »Kugelblitz«, pa »Schneesturm«.

Neudholdt je 12. lipnja 1946. izjavio:

»... Čišćenje Romanije, izvedeno je pod mojom komandom sve do linije Rogatica — Sokolac, prešlo je 10. 12. 1943. u akciju »Kugelblitz« kojom je rukovodio Obergruppenführer Phleps... Koncem prosinca i početkom siječnja izvedena je operacija

nazvana »Schneesturm«, ali ja tu nisam bio osobno uključen...«

— Možda sam se zabunio — izjavio je na raspravi 8. veljače.

Operacija »Kugelblitz« je zaista prethodila operaciji »Schneesturm«. Za prvu operaciju izdao je naređenje feldmaršal Weichs 1. studenog 1943. godine:

»Nezavisno od daljih odluka Vrhovne komande Wehrmachta, Komanda Jugoistoka ima... namjeru da povede borbu protiv Tita u velikom stilu angažiranjem svih raspoloživih rezervi. Planirane su:

a) akcija »Kugelblitz«; cilj: uništenje Titovih snaga koje se bore u istočnoj Bosni, pošto će biti oslabljene posljedice borbi s četnicima...«

Operacija »Kugelblitz« (5. SS brdski korpus: 1. brdska divizija, 7. SS divizija, 369. legionarska divizija, borbena grupa 187. divizije, borbena grupa Sjeverozapad, 24. bugarska pješadijska divizija, 92. grenadirski puk i Korpusna artiljerijska grupa) protiv jedinica kojima su u Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni komandovali Peko Dapčević i Košta Nađ, vođena je pod komandom SS-Obergruppenführera, generala Wafen SS Arthura Phlebsa od 3. prosinca 1943. godine. Po naređenju komandanta 2. oklopne armije generala Lothara Rendulica SS generalu Phlebsu od 18. prosinca, »operacija nakon okončanja 'Kugelblitza', od 18. 12. u 18.00 sati, dobiva kodirani tajni naziv 'Schneesturm'«.

No, što je bilo važnije od tih podataka o operacijama, dr Vuko Gozze Gučetić je želio da mu optuženi odgovori:

— U čišćenju Romanije jesu li vaše jedinice učinile kakve zločine?

Optuženi nije odgovorio svoje uobičajeno »nisu« ili »ne znam«, nego:

— Nije nikog bilo na Romaniji.

Predsjednik iz dokumentarija tužilaštva izvlači izjavu Dušana Martinovića:

»... Kod Han-Pijeska »vražja« divizija je uspjela zarobiti neke od naših ranjenika koji su ležali na nosilima, a s njima su zarobljeni i sanitetsko osoblje i drugovi koji su nosili teške ranjenike. U šumi Devetak sam vidio kako su ubili naših

dvadesetak ranjenika i one drugove koji su ih nosili. Prije ubijanja su ih mučili...«

— U Han-Pijesku je bio 29. motorizirani puk pukovnika Hildebrandta i o tome ništa ne znam.

Predsjednik čita izjavu Avde Marića:

»... 369. divizija je spalila Rudište, Sađicu, Buriće, Miliće i Šekoviće. Ni jedna kuća nije ostala. A bezbroj sela u okolici Vlasenice mahom su popaljena...«

— Mogu i ja svoje reći: bio sam svjedok kad su partizani zapalili dva sela.

— Iz Göbbelsovih usta!

— Htio bih reći: mi smo dolazili, partizani se povlačili, a sela su već gorjela.

— Čudno da neustvrdiste kako su partizani sami ubijali svoje ranjenike. Nego, vi ste optuženi i ima samo da odgovarate.

— Zaboravio sam.

— Ne zaboravljajte!

Predsjednik čita izjavu Mustafe Hasanbašića o pljačkanju Rogatice, o interniranju stanovništva, o pljački džamije u Goraždu i o tome kako su Nijemci naočigled pukovnika Fischerà utjerali konja u džamiju... — Nije iznesen podatak da su Nijemci u Jugoslaviji srušili ili teško oštetili 750 džamija, 106 sinagoga, 120 katoličkih i 1250 pravoslavnih crkava; spalili su i isjekli oko 1000 ikonostasa i preko 3000 ikona velike umjetničke vrijednosti.

»Kad su pošli u Foču, povelili su 80 muškaraca i žena i cijelo su » ih vrijeme tjerali pred sobom. Tjerao ih je konjički vod. To kao zaštita, ako se pojave partizani, da ne pucaju, jer partizani neće na civile. Koji nisu mogli brzo kao konji, ubijani su na putu, a ostali su predani četnicima u Foči. U Foči su sve opljačkali...«

— Laž! Tu je svaka riječ laž. Mi smo išli deblokirati Foču.

Tamo su bili Talijani. Nije bilo nijedne cijele kuće. Nemoguće je da je to Fischer naredio. Od Goražda do Foče je vođena žestoka borba i vojska nije imala vremena da se baka s civilima i da ih goni pred sobom. Ako je takvih slučajeva bilo, to su onda činili partizani.

U dvorani smijeh, ali i ljutiti protesti. Jedna žena u crnini skače i prijeti, zajapurena, šake joj pomodrine.

— Ja vam kažem: partizani! — okrenuo se optuženi publici, izazovan u glasu i izrazu.

— Smirite se — mirno kaže predsjednik: — I slušajte, optuženi Neudholdt, prestanite vrijeđati. — Počeo je listati po fasciklima na svom stolu: — Tko je to radio, i kakav je tko bio, odmah će se vidjeti...

Trenutak kasnije je čitao dopis endehaškog »zapovjedništva mornarice Op. br. 181, tajno« od 14. travnja 1944: »Evakuacija sa otoka i poluotoka Pelješca«:

»... Na našem području će se, po nalogu njemačkih vojnih vlasti, zbog opasnosti od neprijateljskih mina svakog dana vršiti kontrola cesta pomoću rekviriranih samovoza, koji će biti upravljani i posjednuti od talaca. Isto tako će svaki vlak imati jedan vagon — takozvani sigurnosni vagon — u kojem će se nalaziti taoci...«

— Podatak o kojem javlja ustaško zapovjedništvo mornarice je uzet iz naređenja 369. divizije... — Neudholdt se razmahao rukama i sve vrijeme predsjedniku upada u riječ. Dr Gučetić povisuje glas: — Pa vi ste bez ikakvog takta, optuženi. Štitite dok ja govorim.

— Htio sam samo reći da mi je to poznato.

— Da su za svaki vlak bili prikapčani vagoni s taocima, da su taoci vozili kamione po miniranim cestama kako bi osigurali njemačku vojsku, isto je kao da ih gonite ispred vašeg streljačkog stroja da partizani ne pucaju. Da li je to, optuženi, po odredbama međunarodnog prava? Je li to ono što malo prije izjaviste: da partizani gone pred svojim streljačkim strojem žene i djecu kako bi se zaštitili od vas? Ili je sasvim drugačije, optuženi?

— Meni nije poznato tko je izdao to naređenje, jer sam u to vrijeme bio na dopustu. — Kasnije će reći da se s dopusta vratio 10. travnja. — Kad sam za to saznao i kad sam to govorio članovima Pavelićeve vlade, smijali su se, jer tome nisu vjerovali.

— Sluge, što su i mogli nego se smijati! Međutim, ovdje nije ni ječ o nečijoj izjavi. Vi izjavama ne vjerujete, za vas su one lažne.

Ali ovo je originalni dokument: citat iz vašeg naređenja.

Svjedok Bajirić se bio nešto uzvrpoljio. Gledao je čas tužioca čas sudsko vijeće, ali nikako da se usudi zatražiti riječ.

Konačno ga je predsjednik zapazio:

— Htjedoste nešto?

— Ma vidite, gospodine predsjedniče, taj general sve laže. Nije točno daje tada bio na dopustu. Baš tada nije bio na dopustu. Bio sam u Mostaru u zatvoru i znam što je onda bilo. Kaže da se 10. travnja vratio s dopusta, a laže: uopće nije bio. Ima mnogo svjedoka koji znadu da je držao govor na aerodromu u Mostaru. Tada je naš 2. bataljon dao razoružati, i bataljon je 24 sata bio razoružan. Poslao je bataljon za Stolac, ali oni su se pobunili, šprangovali su municiju i topove i otišli u partizane.

— Nije bitno da li je on bio ili nije bio na dopustu.

Bajirić je još jednom zatražio riječ:

— A što kaže da nisu ispred stroja gonili civile, laže. Mi smo imali 9 civila pred sobom, kao neke vodiče. Čim je borba počela, njih je, svih devet, oberfeldvebel Vukušić, legionar s Istočnog fronta, poveo u šumu i strijeljao. To je bilo kod Lušci Palanke.

Kad je svjedočenje prevedeno Neudholdtu, o svom dopustu nije ništa rekao, a za vodiče:

— Imao sam 18 000 vojnika i ne mogu ja odgovarati za svakoga od njih.

— Naznačite područje razmještaja vaših trupa u lipnju i srpnju 1944.

— Trebinje, Dubrovnik, Metković, ušće Neretve, Mostar, Konjic, do Sarajeva, pa Nevesinje i Gacko.

— Kojem korpusu pripadate?

— Peti SS korpus generala Phlebsa.

— Tada se vodi akcija čišćenja prostora Stolac-Gacko-Bileće-Nevesinje?

— Da, početkom srpnja.

O tome je Neudholdt nešto detaljnije izjavio na saslušanju:

»... 11. 7. 1944. dobila je divizija od glavne komande 5. SS korpusa naređenje da očisti partizansko središte istočno od Stoca, južno od Nevesinja, pa dalje na jugoistok. Ta je operacija dobila

naziv »Sonnenstich«. Razlog za tu operaciju je bio u tome što su komunikacije od Mostara do Dubrovnika — put i željeznička pruga — stalno prekidane iz spomenutog partizanskog područja. Naši vojni odredi su napadani i prijevoz Dubrovnik — Trebinje bio je ugrožen. Iz tog partizanskog centra neprestano su slijedili ispadi u područje južno od Nevesinja. Uporište Stolac je stalno ugrožavano i nije se moglo na dulje vrijeme držati kao uporište...«

U operaciji — izjavio je Neudholdt — sudjeluju i četnici, koji su »pokazali najbolju volju da radi svog samoodržanja udovolje njemačkim zahtjevima za borbu«.

— Znači operacija »Sonnenstich«?

— Sudjelovala je kompletna divizija pojačana jednim pukom Brandenburg — rekao je Neudholdt, pri čemu je zaboravio da je uz puk brandenburgovaca u operaciji »Sonnenstich« (Sunčanica) na području Hercegovine i dijela južne Dalmacije sudjelovala i talijanska legija crnokošuljaša »San Marco« i oko 3500 četnika tzv. Bilečke brigade. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije je znalo za Neudholdtovu zapovijed za izvođenje »Sunčanice« nekoliko dana poslije njenog potpisivanja. Štab 29. hercegovačke divizije je 21. srpnja 1944. godine tu zapovijed poslao štabu 2. udarnog korpusa NOV s molbom »da se ova zapovijed pošalje Vrhovnim štabu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije na razmatranje i da se komandant 369. 'vražje' divizije, koji se zove Najdohl, proglasi ratnim zločincem, jer je u svojoj zapovijedi naredio da se povješa sve muško stanovništvo sela Zagnježde i sela Udora, a žene i djeca odvedu u Stolac.«

Zapovijed za operaciju »Sunčanica« potpisana je 11. srpnja 1944. Osnovni je zadatak »čišćenje 'Crvene republike' jugozapadno i južno od Stoca«, i to tako da se »ukrštanjem potjernih odjeljenja mjesta u 'Crvenoj republici' moraju stalno iznova pročešljavati«. Trećem bataljonu 370. grenadirskog puka je naređeno da prodre »s prostora Aladinići u južnom pravcu čisteći mjesta Zagnježde i Udora«. Naređenju priložen obavještajni izvještaj, što gaje potpisao generalštabni potpukovnik Busmann, imao je »naročito upozorenje«:

»Stanovnici sela Zagnježde (9 kilometara zapadno-jugozapadno od Stoca) ubili su nosioca hrastovog lišća, ordena zrakoplovstva, kapetana Kirchnera koncem prosinca 1943. Prema najnovijim podacima, on je zakopan na groblju kod Vlaka (8,5 kilometara zapadno-jugozapadno ili 14,5 kilometara zapadno-jugozapadno od Stoca?). Patrola poslana da traži kapetana Kirchnera zarobljena je i pobijena kod Udore (9 kilometara južno-jugozapadno od Stoca) a unakaženi leševi su bačeni u provaliju. Treba ispitati kod stanovništva gdje se nalaze ti leševi.«

O događaju kod Stoca imamo više izvještaja. Relevantna su dva: »Dnevno izvješće kotarske oblasti Stolac« od 21. prosinca, i izvještaj štaba 29. divizije NOV. Izvještaj 29. divizije je pisan 26. prosinca 1943. godine.

»17. o. mj. u vazdušnoj borbi između američkih aviona i njemačkih lovaca oboren je jedan njemački avion koji se zapaljen srušio u Hrasno, a pilot, kapetan-lovac Kihner skočio je sa padobranom, koga su uhvatile jedinice Južnohercegovačkog partizanskog odreda. Imenovani je nosio dva gvozdena krsta sa liščem, a imao je jedan signalni i jedan obični pištolj. Tih dana dolazilo je pedesetak Švaba i u Hrasno, odakle ih je rastjerao štab Južnohercegovačkog partizanskog odreda sa kuririma i mještanima...

20 o. mj. bataljon Južnohercegovačkog partizanskog odreda 'Marko Mihić' napao je Švabe na Bačniku (k. 510) kod Stoca i poslije žilave borbe stjerao ih u kuću, kada su se predali... Predalo se 7 Švaba, među kojima 5 oficira... Istoga dana postavljena je zasjeda na putu Stolac — Hutovo kod sela Udora od strane istog bataljona, gdje su uništena 3 kamiona i poslije dvočasovne borbe zarobljena 22 Nijemca i 1 oficir, a poginulo u borbi 6 Nijemaca...«

Stolačka Kotarska oblast je javila:

»Dne 20/XII.43. u 8 sati u selu Burmazi mjesto zvano Drenovac 1 partizanska grupa nepoznate jačine napala je 1 odjel njemačke vojske u jačini 43 vojnika i 3 kamiona, koja je pošla u potragu za padobrancem (pilotom) sa srušenog zrakoplova u

borbi sa neprijateljskim zrakoplovima. Tom prilikom poginulo je i zarobljeno 32 vojnika i uništena 3 kamiona.«

U svim tim dokumentima uglavnom je sve točno osim podatka Neudholdtovog štaba da su unakaženi leševi zarobljenih Nijemaca. To je potpuno izmišljen, providan trik zastrašivanja potčinjenih. Jedinicama NOV i PO Jugoslavije svaka bestijalnost je bilo najstrože zabranjena. Ima u vezi s tim nekoliko zapovijedi Vrhovnog komandanta NOV i POJ. Prvo takvo poznato naređenje Tito je potpisao 8. studenog 1941. godine u slobodnom Užicu, kad su bile učestale »mnogobrojne pojave zvjerskog mučenja, prebijanja i ubijanja naših partizana«; tada je »svim našim odredima« naredio:

»1) Pod prijetnjom kazne smrti zabranjuje se odgovoriti na te zločine sličnim protumjerama koje nisu dozvoljene u partizanskim redovima:

a) maltretiranje, prebijanje ili bilo kakvo ispoljavanje lične mržnje prema zarobljenicima koji padnu u naše ruke;

b) apsolutno je nedozvoljeno maltretiranje ili zlostavljanje stanovništva na područjima gdje se vode borbe ili ako ono nije naklonjeno nama.

2) Zarobljeni neprijateljski oficiri i vojnici imaju se stražarno sprovesti najbližim našim partizanskim komandama, koje će same preduzeti istragu protiv pojedinaca iz redova zarobljenika za koje se nepobitno dokaže da su vršili bilo kakva zvjerstva ili nasilja.

3) Naši štabovi i vojne partizanske jedinice na terenu moraju na licu mjesta ispitati svaki konkretan slučaj zlostavljanja naših ljudi ili seljaka... Naše vojne partizanske jedinice dužne su više od svih da strogo poštuju ratnička pravila i visoko drže neokaljanu zastavu naših herojskih partizanskih odreda Jugoslavije.«

A 1944. godine, već u slobodnom Beogradu, još je jednom Vrhovni komandant (onda već maršal Jugoslavije) upozorio da se »sa svim zarobljenicima ima postupati po međunarodnom pravu«. Tada je upozorio da će »za svako odstupanje od ovog« biti »najstrože postupljeno«. Dao je i uputstvo za postupak prema ratnim zločincima: njih je trebalo »izvoditi pred vojni sud«.

U prosincu 1943. godine, kad je oboren kapetan Joachim Kirchner, u njemačkim štabovima je nastala prava uzbuna. Komanda 2. oklopne armije je u vezi s tim naredila 15. brdskom armijskom korpusu i 5. SS korpusu:

»Predviđeno je da se izvrše mjere odmazde za ubojstvo nosioca Ordена gvozdеноg križa s hrastovim lišćem, kapetana Kirchnera, što su izvršili crveni, tako što bi se likvidirao, po mogućnosti, velik broj crvenih zarobljenika iz, za spomenuti slučaj odgovorne, 29. divizije koja se nalazi u Hercegovini.«

Iz te zapovijedi će šest mjeseci i jedanaest dana kasnije proizići Neudholdtovo naređenje u kojem se, točka 8, kaže:

»Mjesta Zagnježde i Udoru treba uništiti. Muške stanovnike ovih mjesta treba povješati... Treba uhvatiti i objesiti krivce za smrt nosioca Ordена hrastovog lišća kapetana zrakoplovstva Kirchnera...«

Upućujući svoje snage u osam napadnih kolona, Neudholdt u zapovijedi naređuje: »Uništiti partizansku vojsku u Hercegovini i kazniti narod!« Operacija je trajala od 13. do 24. srpnja 1944. godine.

— Da li su tada spaljivana sela i ubijani civili?

— Ja sam naredio da se spale utvrđena sela Udora i Zagnježde. Iz tih sela je divizija stalno napadana. To sam učinio poslije savjetovanja sa svojim komandantima i s komandantom korpusa.

— Dva sasvim nepoznata sela, dva mala sela, kako su mogla biti utvrđena? To su dva otvorena, nezaštićena sela.

— Da, otvorena. Ali svi stanovnici tih sela su surađivali s partizanima. Bilo je i rovova.

— I zato naređujete da se oba sela spale?

— Morao sam to narediti da zaštitim svoju jedinicu. Uvijek smo, prolazeći pokraj tih sela, imali gubitaka. Zar sam mogao trpjeti gubitke svojih trupa!

— Da li je ta naredba u skladu s običajima ratovanja?

— Da, gospodine predsjedniče. Ako se dobro sjećam, u našim propisima stoji da sela koja su utvrđena i koja ugrožavaju vojsku mogu biti uništena.

— E pa, optuženi, teško bismo odredbe Haške konvencije mogli primjeniti na ta dva sela. Tamo se jasno kaže: »ako je to neophodno za vođenje velikih ratnih operacija...« Nego, u tom naređenju za paljenje Zagnježđa i Udore jeste li još nešto zapovjedili svojim trupama?

— Moram nešto ispraviti...

— Odgovorite na pitanje, optuženi, a za ispravljanje će biti vremena. Pitao sam: što ste još zapovjedili?

— Ja sam samo izmijenio naređenje generala Phlebsa. On je naredio da povješamo sve stanovnike tih sela. Ja sam odredio: povješati samo muške stanovnike. A usmeno sam i to povukao. Nitko nije obješen.

— Da li u zapovijedi koju ste potpisali piše: »... muško stanovništvo Zagnježđa i Udore mora biti obješeno!« Pitanje je precizno i precizno odgovorite.

— Da, zapovijed je tako glasila.

— Potpisana 11. srpnja 1944?

— U velikoj operativnoj naredbi.

— Da li je ta naredba u skladu sa zakonima i običajima vođenja rata? Jest ili nije?

— Moram objasniti okolnosti... Ako ne mogu, molim da se to unese u protokol. — Glas mu je i prgav, i povređen, jadikovka i plač, prigovor i gnjev: — Ako ne objasnim, dobit će se loša slika.

— Odgovorite. Poslije objašnjavajte. Jest ili nije u skladu?

— Nije.

— A naredbu ste vi izdali?

— Naredbu je izdao general Phlebs. Ja sam je prenio, a poslije usmeno ukinuo.

— Ne vidite li vi, optuženi Neudholdt, da se ova vaša zapovijed, ta što ste je pisali 11. srpnja 1944. godine, u cijelosti slaže s uputama generala Lüttersa izdanim godinu i pol ranije? I on kaže: sve muško stanovništvo likvidirati — objesiti ili strijeljati! Kako povjerovati vašim uvjerenjima da su iskazi svjedoka o zločinima vaših trupa, o ubijanju civila, o razaranju sela — laž! Shvaćate li da sud mora posumnjati u vaša tvrđenja?

— Naređenje nije moje. Ja sam samo prenio zapovijed pretpostavljenog.

— To ste 1944. godine morali učiniti, a u siječnju 1943. niste! Čudno. Ta disciplina je kod Wehrmachta 1944. znatno popustila. Zar biste učinili 1944. nešto što niste htjeli 1943?

— Druge su okolnosti.

— Objasnite: zašto ste izdali to naređenje?

— Bio sam kod Phlebsa radi pripremane akcije i general mi je tada rekao da sela treba spaliti, a stanovnike povješati, sve, redom. Predložio sam mu da stanovništvo evakuiram u Stolac. Phlebs je inzistirao: sve koji su surađivali s partizanima, a surađivali su svi, i žene i djeca, sve treba objesiti. Rekao sam da neću vješati žene i djecu. Onda je Phlebs na moja uvjerenja pristao da se objese samo muškarci. Ali, vidite, Phlebs meni nije vjerovao i tražio je da primjerak naređenja njemu pošaljem. Morao sam, dakle, to narediti. Odmah sutradan sam otišao u 3. bataljon 370. puka kod kapetana Horsmanna — i molim da ga se pozove da svjedoči — i njemu sam, kao komandantu bataljona, rekao da moje pismeno naređenje ne izvršava. Bio je to samo ustupak komandujućem generalu Phlebsu, objasnio sam kapetanu. Od Horsmanna sam tražio da sve stanovništvo evakuira u Stolac, a jedino u slučaju otpora, treba upotrebiti oružje. Horsmann mi je javio da je sve učinio kako sam tražio i da nitko nije obješen.

— Hoćete reći: pisali ste da se stanovništvo objesi, a usmeno ste naredili: da se sve stanovništvo spasi?

— Upravo tako!

— Smatrate li, optuženi — uzevši u obzir sve poznate nam činjenice o zlodjelima 369. divizije — da je to ozbiljna obrana?

— Ako se to ne uzima ozbiljno, onda sam ja sasvim uzalud bio vojnik, uzalud sam postao general!

Netko je doviknuo: »general zvjerstva i poraza!« — ali to Neudholdtu nitko nije preveo. Ni predsjednik nije reagirao. Sada je držao u ruci još jednu zapovijed pisanu u štabu 369. divizije, koju je potpisao »za štab divizije prvi generalštabni oficir

potpukovnik Bussmann«. Predsjednik dr Gučetić je **dokument** pokazao Neudholdtu, a ovaj ga rukom otklanja:

— Znam, to mi je već bilo pokazano. •

— Vi jedno tvrdite, a dokumenti o vašim postupcima drugo. Evo citiram: »... Prilikom objavljivanja neprijateljskih gubitaka treba kao zarobljenike i mrtve neprijateljske vojnike prijaviti samo one koji su uhvaćeni s oružjem u ruci, odnosno one koji su u borbi ubijeni...«

Neudholdt želi »da se izjasni o tome«:

— Ovaj dokument nema veze sa selima Udora i Zagnežđa. To je samo normalno uputstvo generalštabnog oficira kako razlikovati civilne od vojnih zarobljenika.

— Zna li da su vaše jedinice u nevesinjskom kotaru zapalile šest do sedam stotina kuća?

Dr Gučetić je imao na stolu dvadesetak izvještaja o zločinima u nevesinjskom kraju: zlodjela 369. divizije. Donosimo samo nekoliko primjera iz tih izvještaja:

• Donji Drežanj: »... sve opljačkali i popalili, a ubili Ivković Božu, ženu mu Maru i kćer Jelu, Ivković Stoju i njene četvoro djece (najstarije 12 godina), Ivković Blagoju, sina inu Šćepana i ženu Kristinu, Ivković Ljubicu i djecu njenu Tripu u šestoj godini, Ljubu u četvrtoj godini i Slavka od šest mjeseci, a sve su njih ubijene bacili u zapaljenu vatru... Ubili su i Vojović Milicu (35), koja je upravo rađala, sina joj Đorđa (10), djevera joj Novicu i njegovu ženu Anicu (25), koju su mnogi vojnici silovali, pa je onda iznakazili i obje joj ruke odsjekli, ubili su joj i kćeri Milku (5) i Jelu (2)...«

• Rabina: »... sve zaseoke opljačkali i popalili i sve žene silovali...

• Humčani: ubili 18 mještana i sve opljačkali. »... U zapaljenu kuću bacili Okuka Dostinju i dijete joj koje je dojila...«

Dr Gučetić nije nabrajao sva ta zlodjela: samo ono o 600—700 zapaljenih kuća. Neudholdt to poriče:

— Sām sam bio u Nevesinju, a tu su bili i četnici s kojima sam dobro surađivao. Ne bi oni dali da se sela pale. Sela su prije

zupaljena. Ali, moguće je da su neke kuće u teškim borbama, tamo vođenim, zupaljene.

Predsjednik opet iz fascikla izvlači jednu od izjava: ovoga puta svjedočenje vojnika 12. čete 3. bataljona 370. puka 369. divizije Marka Jurišića:

»... Šest tjedana smo držali položaje oko Nevesinja i sve jedinice moga bataljona bile su u stalnim akcijama protiv pučanstva. U Odžaku i selima oko Odžaka moja jedinica je pljačkala stoku, i tu je spaljeno oko 10 sela sa 600 do 700 kuća. Iz sela su odvedene sve pristalice NOP i kasnije su u Nevesinju, Mostaru ili Sarajevu ubijani...«

— Taj svjedok pojma nema o tome što govori. Valjda ja kao oficir bolje znam što se tamo događalo. To su bila četnička sela i nemoguće je da su spaljena.

— Tamo su, optuženi, bili i neki članovi ovog sudskog vijeća. Vidjeli su kako sela gore. Sami su to vidjeli.

— Kada?

— Lipnja i srpnja 1944.

— Tada su tamo vođene oštre borbe. — Razmahao se rukama, vrišti: — Protiv partizana, a ne protiv civila. Tako je bilo, gospodo.

Major Radovanović oštro ga upozorava:

— Vaša galama nije argument. Izvolite govoriti normalno.

— Trudit ću se, gospodine majore.

Predsjednik je izvadio iskaz još jednog vojnika 369. divizije, Ibre Kovača (2. četa 1. bataljona 370. regimente):

»... Bataljonom je rukovodio major Becker, a mojom četom oberlajtnant Adasenn. U rujnu 1944. smo u Zavalu na pruzi Mostar-Dubrovnik. Desetak kilometara jugozapadno odatle Švabe su zupalile selo, 80 kuća, a žito, marvu i ostalo su opljačkali. I deset ljudi su uhapsili, sve starce preko 50 godina, pet odveli u Metković, a pet kod sela ubili...«

— Čudi me da sud nije utvrdio ime toga sela. Bilo bi važno da se to utvrdi.

— Tužilaštvo nam je ovu izjavu dostavilo prije desetak dana. Ali ime toga sela ćemo ustanoviti.

— Vidite, ako u selu nije ostala nijedna čitava kuća, možda je to jedno selo koje sam i sam vidio kako gori. Išao sam tada iz Dubrovnika i pješačio sam oko šest kilometara. Naredio sam da se požar ugasi, a da se protiv oficira koji je naredio paljenje povede istraga.

— Znači li to da priznajete da je neki vaš oficir samovoljno, na svoju ruku, poduzimao mjere odmazde?

— Dopuštam takvu mogućnost.

Branilac generala Schmidhubera je tada šapnuo Neudholdtovom branitelju:

— Vaš general ne bi smio govoriti o časnosti svoje divizije. Izruguje se sam sa sobom!

Dr Gučetić ih mrko pogleda: zasmetalo mu je šaptanje.

— To se dogodilo u rujnu 1944. Je li vam onda jasno da izjave o ranijim prestupima nisu, kako to vi sve vrijeme tvrdite — lažne. Ta zar ne vidite da se radilo o sistematskom zločinu. Sve je sinhronizirano. Pokazani su vam dokumenti. Imate Liitersovo naređenje, vaše depeše, vaše naređenje... Nije riječ o pojedinim ispadima, o nekontroliranim izgedima nekih trupa, nego o sistemu.

— Moram još jednom naglasiti: naredba za Udoru i Zagnježde ne potiče od mene... Samo sam prenio zahtjev pretpostavljenog.

— Imamo dokument. Imamo vaš potpis.

— Predsjednik je ranije rekao da su to bila mala, otvorena sela. U ratu nije važno jesu li sela mala ili velika. Važno je da li se tu vode operacije. A ono selo je na uzvisini i dominira nad okolnim prostorom. Time što sam naredio spaljivanje ovih sela spasio sam ne samo živote njemačkih vojnika, nego i, mnogih hrvatskih vojnika. To je bila moja dužnost. Treba da mi i stanovnici tih sela budu zahvalni. Mogao sam ih objesiti, a nisam to učinio. Onih nekoliko spaljenih kuća lako je izgraditi.

— Bravo. Još i zahvalnost tražite! — šibnuo ga je mrkim pogledom dr Gučetić, a onda je ispitivanje prepustio majoru Milanu Radovanoviću:

— **Rekli** ste da ste iz vojničkih **razloga saslušavali zarobljene** partizane, a onda ih slali u logore?

— Točno.

— Logori su bili prije toga pripremljeni?

— Da. U Zenici.

— A zarobljene ranjenike ste u bolnice upućivali? U koje bolnice?

— Partizani su obično uspijevali odvući svoje ranjenike. Rijetko smo ih zarobljavali. Ali, bilo je slučajeva da ih smještamo i u naše bolnice.

— Sve vrijeme se busate u prsa kao stari vojnik, časni vojnik, iskusni oficir. Kako objašnjavate podatak da su partizani redovno izvlačili ranjene, a vama ostavljali da zarobljavate zdrave borce?

— Bilo je slučajeva da zarobimo ranjenike. Nisam dao da umre nijedan ranjeni partizan, ako mu se ikako moglo pomoći. Ja sam humano postupao.

— Vidjeli smo iz mnogih dokumenata da su i vaše i druge njemačke jedinice ubijale ranjenike.

— Htio bih o tome da se izjasnim. Slučaj koji ću navesti vrlo je ilustrativan. Jednom mi istražni sudac reče: ubili ste 4000 ranjenih partizana, sve u jednoj bolnici. Objasnim mu da je to nemoguće. Hraniti i liječiti 4000 ranjenika na takvim visokim planinama je nemoguće. Toliko ranjenika odgovara vojsci od 150000 ljudi. Drugi put kaže: ne radi se o jednoj, nego o više bolnica. Treći put: to već nisu bili ranjenici, nego tifusari i nije ih bilo 4000 nego 400...

— Istražni sudac vas je mogao pitati kako je želio. Tražio je istinu. Nas ne zanimaju podaci istrage...

— Ali mene optužujete za pomor 360 ranjenika. I sad ponovo nova grupa ranjenika. Međutim, tu se radilo o tridesetak mrtvih partizana. Zatekli smo ih u selu mrtve. Ljudi iz onog tamo kraja su nas uvjeravali da su ih ubili sami partizani. Pretpostavljam da su ih pobili tamošnji seljaci jer nisu voljeli partizane.

Intervenirao je dr Gučetić:

— Bio bi red da sebe branite, a ne da stalno klevećete valjajući laž za laži.

Sudac Radovanović upitao je Neudholdta sjeća li se kad mu je svjedok »ovdje, u lice« rekao o uništenju bolnice na Grmeču.

— To mi nije poznato. Možda je bilo tako, ali nisam obaviješten o tome.

Poslije odmora optuženi je prepušten vojnom tužiocu. Ostrić je najprije zatražio dopuštenje da upita Schmidhubera:

— Jeste li čuli svog kolegu Neudholdta: kako mu je Phlebs naredio razaranje i vješanje u Udori i Zagnježđu?

— Čuo sam.

— Da li je to strogo, vrlo strogo naređenje?

— Vrlo strogo.

— Jučer rekoste da Phlebs jedno drugo naređenje, upute svog pretpostavljenog, generala Lütersa, nije prenio potčinjenim pukovima.

— Nije prenio. Inače bih i ja to primio.

— Jučer ste rekli: naredba je bila prestroga i zbog toga je Phlebs nije prenio.

— Da.

— Hvala. To sam htio čuti. — I dok je Schmidhuber odlazio na klupu, Ostrić je već stajao ispred Neudholdta:

— Vi ste 1935. poslani u Kinu kao vojni savjetnik Čang Kaj Šeka?

— Da! — ovoga puta generalov glas, vjerojatno ne u vezi s ovim pitanjem, ima prizvuk tragičnog, ruke mu se, kao tuđe, privlače zimogrozno uz tijelo savijajući pri tome prste u polupest. Nešto kasnije, dok tužilac ispituje o tome koliko je slanje njemačkih oficira u Kinu u skladu s versajskim dogovorima, Neudholdt je bio zaokupljen drugim problemima. On kao da je cijelo vrijeme procesa vodio dva dijaloga: jedan obavezni, koji i nije bio dijalog nego sumorno izvlačenje, i drugi, zbiljski, tajni dijalog s vlastitom prošlošću, u potrazi za gotovo sasvim izgubljenom nadom. Duboko uronjen u svoj unutarnji dijalog, preču tužiočevo pitanje i kad Ostrić strogo ponovi:

— Jasno odgovorite optuženi: da li je te odlaske u Kinu Versajski ugovor zabranjivao? — Neudholdtovo lice poprimi

potresan izraz, a usta mu se nekako ojađeno **produžila u dvije** duboke bore izgubljene u podvoljku:

— Zabranjivao? Možda. Vjerojatno jest.

— Znete li međunarodno pravo?

— Ne. Ja sam vojnik.

— Ipak, jedan vojnik vašeg ranga trebao bi poznavati osnovne odredbe međunarodnog prava.

— Kad sam išao u Kinu, bio sam otpušten. — Nitko ga ne podsjeća da je ranije rekao: »Nisam uopće izlazio iz armije: bio sam samo na posebnom zadatku u Aziji.«

— Kad već ne znate međunarodno pravo, podsjetit ću vas: — Na teritoriju okupiranom u ratu, sve do završetka rata, ne može se osnivati nikakva država. Na okupacionom području ne mogu se stvarati ni vojne jedinice. Stanovništvo se ne smije mobilizirati u ratne svrhe. Ljudstvo kojim ste komandovali — rekoste četiri petine — mobilizirano je u takozvanoj Endehaziji. U izjavi ste napisali: »dobrovoljno su dolazili samo oficirski pitomci«. A maloprije ste rekli da ste morali uništiti dva sela kako biste spasili živote tih vojnika. To znači: ubijati civilno stanovništvo da spasite bratoubice, izdajnike, okupatorske slugе, kojima vi komandujete!

— Za nas je Hrvatska bila novoosnovana nezavisna država.

— Priznale su je samo Italija i Njemačka. A morala je biti općepriznata. No vi pojma nemate o međunarodnom pravu, s ironijom će tužilac, i to niste mogli znati.

— Ni Jugoslavija nije postojala kao priznata država, pa ipak je NOV važila kao vojska.

— Ne budite smiješni, Neudholdt. Jugoslavija je postojala prije rata, i za vrijeme rata, i njen narod je izborio slobodu pa i sad postoji. Ali što da s vama o tome raspravljam, kad i sami kažete da ste bez ikakvog znanja o međunarodnom pravu. Idemo na pitanja: u srpanjskoj operaciji vaša divizija je 1944. godine trebala razbiti u onom kraju partizanski »centrum«, kako to vi rekoste, onemogućiti da se tamo ponovo uspostavi glavno uporište. Objasnite to.

— Teritorij je trebalo očistiti od partizana. Uporišta su trebala biti odstranjena.

— Hoćete reći: likvidirana? Naime: ako je selo bilo uporište, trebalo ga je razoriti?

— Ako je tu bilo uporište, trebalo ga je odstraniti. Ako je bilo u kućama, kuće uništiti.

— Ako je stanovništvo surađivalo s partizanima, trebalo gaje kazniti?

— Da.

— U čemu se to kažnjavanje sastojalo?

— Nije izvedeno.

— A kako je trebalo biti izvedeno?

— Phlebs je naredio vješanje stanovnika Udore i Zagnježda.

— Da li su operacije »Weiss« i »Schwarz« bile širih razmjera nego operacija »Sonnenstich«?

— Istih razmjera.

— Isti ciljevi, isti zadaci?

— Pod različitim okolnostima.

— Da li je cilj uništenje partizana i onemogućavanje ponovnog uspostavljanja uporišta, a uz to ide i kažnjavanje stanovništva na operativnom području?

— Cilj je bio očistiti teritorij, a ne uništavanje.

— Očistiti tako da se nijedan živ čovjek ne izvuče iz obruča...

— To nije istina.

— ... kao što ste pisali u citiranoj depeši.

— Ova naredba, kao što je ovdje ustanovljeno, potječe od Lütersa i prenio ju je podređenima moj generalštabni oficir. Ali, po naređenju mog pretpostavljenog i sam bih je prenio podređenim trupama.

— Vjerujem, iako ste rekli da su vam pretpostavljeni predbacili blagost, odsustvo oštine nužne za ratište kakvo je Jugoslavija. Međutim, sudeći po vašem držanju, ne bih rekao da general Neudholdt, komandant »vražje« divizije, nije imao te oštine. Samo su nemilosrdni komandanti ostali dugo komandanti u Jugoslaviji, a to je i s vama slučaj.

— Phlebs mi je zaista predbacio da nisam dovoljno oštar i energičan prema civilima.

— Kad ste napustili komandujuće mjesto u Jugoslaviji?

— U listopadu 1944. Trebao sam otići u rujnu, ali moj nasljednik još nije bio došao. Dakle: odlazim odmah poslije operacije »Sonnenstich.«

— Jeste li vi tražili da budete smijenjeni?

— Phlebs nije mogao da me smijeni...

— Drugo sam pitao...

— Sām sam tražio da budem smijenjen.

— Znači: niste smijenjeni zbog toga što su to vaši pretpostavljeni tražili, nego po osobnoj želji?

— To je komandantu armije De Angelisu predložio Phlebs.

— U srpnju 1944. vi ste bili uvjereni da će Njemačka izgubiti **rat?**

— Da.

Izjavili ste: »...S obzirom na opće stanje njemačkog fronta, smatrao sam pogrešnim da se hrvatski vojnici i dalje bore protiv svojih zemljaka...«

— Točno.

»__Zbog toga sam u srpnju 1944. podnio predstavku zapovjedniku generalu Phlebsu i iznio svoje razloge da me razriješi dužnosti...«

— Točno.

— Je li partizanska ofenziva kod Trebinja počela u rujnu 1944?

— Ja sam ovo pismo pisao u kolovozu...

— Jesu li Nijemci počeli napuštati Dubrovnik u listopadu 1944?

— Da.

— Tada ste i vi napustili svoj položaj?

— Da.

— Optuženi je, očito, bio svjestan svoje situacije. Učinjeni zločini su ga tjerali iz Jugoslavije. — I kao da drži pledoaje, ponesen jakom riječi, vojni tužilac je raširenih ruku govorio, a govor je sve vrijeme pratio aplauz iz publike: — Bježite pred narodnom osvetom, ali napredni narodi koji su razorili njemačku vojnu silu našli su vas u vašem skrovištu i doveli u zemlju gdje ste počinili zlodjela. Tu i treba da odgovarate.

Tek poslije dugog pljeska, prevodilac je objasnio optuženom što je tužilac rekao. Neudholdtova nada je zadobila tragični prizvuk, sve tanašnija. Ali, što je nade manje, to je otpor žešći:

— I to nije točno, gospodine tužioče. Nije točno! Tražio sam smjenu jer više nisam mogao snositi odgovornost za bratoubilački rat u Jugoslaviji.

Ostrić se osmjehnuo branitelju:

— Što se mene tiče, vaš je!

Pitanja obrane nisu pomogla Neudholdtu. Optuženi je, kao najznačajnije za svoju obranu, rekao:

— Za svaki slučaj prekršaja prema civilima naredio sam da se uzme zapisnik i da se to ispita. Te predmete je imao divizijski istražni sudac. Inače su svi prekršaji prema civilima rješavani preko armije i viših instanci. Godinu dana sam bio u zarobljeništvu s feldmaršalom von Weichsom i on mi je rekao da nikad nije čuo neku pritužbu na moje jedinice.

Govorio je i o zamjeni zarobljenika:

— Jednom je (1943. u Gornjem Vakufu) kod mene tri dana boravila partizanska delegacija, lijepo sam je primio, ugostio, hranio...

Ponovio je priču o suspenziji naređenja za vješanje stanovnika u selima kod Stoca, a onda je izjavio da je bio veoma milostiv prema našem narodu i da je, na primjer, u Sarajevu »odredio da se siromašnom stanovništvu da hrana iz armijskih rezervi« i da ga je sarajevska gradska uprava proglasila počasnim građaninom Sarajeva 1. rujna 1944.

Na pitanje dra Fridriha Davida govorio je i o dvije posjete generala Lohra (u Petrinji i Gornjem Vakufu):

— On mi je dao upute koje sam prije primio i od Lütersa. Posjet je uglavnom imao karakter orijentiranja o prilikama na bojištu.

Pitanja više nije bilo.

Neudholdt se vratio među suoptužene uvjeren da u napornoj istrazi nije izgubio; otud mu, valjda, slavodobitni osmijeh na licu dok je sjedao na klupu pored za čin nižeg i mnogo mlađeg Schmidhubera.